

DR. OLÁH JÁNOS

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola
Szeged

Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája

Apáczai 340 éve halt meg (1659. december 31-én), mégis az egyik legismertebb magyar pedagógus és tudós, noha munkáit már csak kevesen olvassák. Most a legjelentősebb munkáját kívánjuk bemutatni.

Apáczai az Erdélyi Fejedelemség virágkorában élt, Hollandiában tanult, ahol nevezetes eseményekről értesült. 1649. január 30-án nagy tömeg előtt fejezték le Károly angol királyt. Skócia és Írország elfoglalásával létrejött Nagy-Britannia. A tárgyalt időszakban Erdélyt a szellemi nyitottság jellemezte, az angol puritanizmus és az általa felkarolt korai természettudományos gondolkodás is megjelent Erdélyben. Ennek legjelentősebb bizonyítéka Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiája*. Munkája nagyobb részét hollandiai tartózkodása alatt írta, utolsó fejezeteit már Erdélyben 1654-ben. Az egész mű Utrechtben jelent meg 1655-ben, 1653-as évszámmal. Apáczai e könyvében a legfőbb tudományok egybefüggő, rendszerbe foglalt ismertetését adta magyar nyelven.¹

Az *enciklopédián* ma olyan, rendszerint nagy terjedelmű művet értünk, amely kora összes lényegesnek, közérdekűnek és időszerűnek tartott ismereteit igyekszik közérthetően, áttekinthetően rendszerben összefoglalni. Az enciklopédiák nagyobb része betűrendben, kisebb része valamilyen logikai rendszerezésben, illetve szakrendben közli anyagát. A betűrendes, szótárszerű enciklopédiákra (főként a németek) gyakran a *lexikon* megjelölést használják. A két kifejezés között általában azt a megkülönböztetést teszik, hogy az enciklopédia átfogóbb jellegű, nagyobb terjedelmű, az egyes kérdéseket rendszeresebben felölelő cikkeket tartalmaz, míg a lexikon rövid cikkeivel elsősorban az egyes problémákról való gyors tájékoztatást tekinti feladatának. A két műfaj közti határ azonban gyakran elmosódik.²

Apáczaiiban Hollandiában érelődött meg a gondolat, hogy elkészítse saját enciklopédiáját, melyet magyarul fog megírni. Könyvében Descartes új tudományos eredményeit akarta feldolgozni. Eredetileg táblázatokat is tervezett egy-egy tudományszak, ismeretkör szöveges anyaga mellé. Ezek a táblázatok azonban sohasem kerültek be a végleges műbe, talán azért, mert a kisalakú könyvecskéiben ez nyomdailag nem volt kivitelezhető. Sajnálatos, hogy Apáczainak nem volt ideje nagy művének nyugodt befejezésére, az utolsó fejezeteket már sebtében Erdélyben készítette, a táblázatok kinyomtatása elmaradt, pedig szerzője eredetileg éppen erre alapozta munkája felhasználását az oktatásban.³ Erről részletesen írt az előszóban. Így tervezte:

a) Először hozzá kell szoktatni a gyermekeket a folyékony olvasáshoz a rendelkezésre álló, erre alkalmas könyvekből.

b) Ezután kell az enciklopédia egyes fejezeteiből a legfontosabb meghatározásokat, felosztásokat és felsorolásokat (tehát magukat a táblázatokat) szó szerint megtanítani a nehézségi sorrendet betartva a tanulásban.

c) Ezután kerülne sor a nyelvtanulásra: először a görög, majd a latin, héber, arab, s azt követően négy nyelven írt, különböző szerzőktől származó művek tanulmányozása.

Nem tankönyv volt tehát a *Magyar Enciklopédia*, szerzője módszertani segédkönyvként szánta azt az alaptagozat oktatói számára a definíciók és rendszertáblázatok megtanításához.

Apáczai alkalmasnak látta művét arra, hogy azt az oktatásban felhasználják, de ő ebben az esetben magánoktatásra gondolt. Végző soron sehol sem írt arról, hogy munkáját iskolai oktatásban tankönyvként használják fel. Erre Erdélyben sehol sem lett volna reális kilátása, de egyébként is az ilyen célú könyv nem volt sem akkor, sem ma szoros értelemben vett tankönyvnek nevezhető, más volt az alkotás műfaja, szerzője ugyanis azzal a céllal készítette könyvét, hogy egyrészt kézikönyvként álljon rendelkezésre a nagyobb diákok tanulmányaihoz, másrészt, hogy módszertani segéd-könyvként szolgáljon a pedagógusok számára. A mű tehát azzal a céllal született, hogy megkönnyítse a műveltség megszerzését, mégpedig az egyes tudományos területek egymás közötti, valamint az egész és részek közötti összefüggések megragadása alapján, így lehetett csak kezelni, megtanítani és megtanulni az adott korra jellemző információ-robbanás során keletkezett nagy mennyiségű új ismeretet.

A kötet anyaga így taglalódik:

a) Alapvetés (I–V. rész toldalékkal): ismeretelmélet, matematika, geometria, mechanika Descartes és Ramus művei alapján. E részben, amely az egész mű terjedelmének 22%-át teszi ki, fogalmazza meg Apáczai magyarul elsőnek a *materialisztikus kozmogóniát*.

b) Természettudományok (VI–VIII. rész): csillagászat, földrajz, fizika, kémia, biológia, fiziológia, pszichológia, állattan, növénytan, ásványtan, városépítés, mezőgazdaságtan. Az egész mű 50%-a ez, különféle szerzők alapján összeállítva, a csillagászati részben Descartes korpuszkuális elméletét részletesen ismerteti.

c) Humán tudományok (IX–X. rész) történelem, államtan, iskolaszervezetan. Ez az egész mű 17%-át foglalja el.

d) Teológia (XI. rész): a terjedeleme 11%-a.

Az enciklopédia bevezetőjében Apáczai megfogalmazta, hogy szerencsétlen az a nép, amelyiknek a tudományokat idegen nyelven kell megtanulnia. Az ilyen nép nem tud felemelkedni. Előszavában a szerző hűségesen felsorolja forrásait. A szerzők többsége kora legjobb szintjét képviselte. Apáczai hasznos tanácsokat is ad műve olvasásához: „Szeresd a munkát ... magad tanulhass vagy másokat taníthass ... több időt kell tölteni a gyakorlással ... annál tudósabb leszel, mennél gyakrabban fogsz tanítani ... Társalkodjunk tudós emberekkel ... az erőlködéssel és fáradozással keresett lelki jósnak és tudománynak díszei örökké maradandók.”⁴

Az első részben Apáczai Descartes ismeretelméletét és metafizikáját foglalta össze. Csak egy dologban nem kételkedhetünk, abban, hogy gondolkodunk: „Én gondolkodom, azért vagyok minden meg tudható dolog között legfőbb és bizonyosabb.” A descartes-i racionalizmus úgyszólván teljesen elvetette az Aquinói Tamás által alkotott istenbizonyítást. Az ismeretelméletében tökéletesen idealista Descartes természetmagyarázata teljesen materialista.

Apáczai műve második és harmadik részében az értelem helyes használásának tudományával foglalkozik. Descartes nem alkotott logikát, de közvetlen tanítványai eredményes kísérletet tettek a hagyományos arisztotelészi-skolasztikus logika kartézianus átrendezésére. Apáczainál mindennek semmi nyoma. Apáczai Amesius és Ramus spekulatív, a skolasztika jegyeit magán viselő logikáját ültette át magyar nyelvre. Ramus nem sokat tudott változtatni a középkori logika szemléletén és rendszerén, viszont az ő logikájában bukkan fel először a modern logika hármas tagolása: a fogalom, az ítélet és a következtetés. Apáczai új rendszerezési eljárást alkalmazott, a logikát az ismeretelmélet után tárgyalta, nem a grammatikához és a retorikához kapcsolta.⁵

Apáczai Ramus egyik művéből átvett számтана (IV. rész) nem foglalkozik a hatvánnyal, a gyökkel, az elsőfokú egyenletekkel, de az alapműveletek és a törtek aritmetikája után részletesen értekezik az arányosságról, a számtani és mértani haladvánnyal. A műből kiérezhető, hogy az új világkép tartóoszlopait a matematika képezi, de a matematikára a közembernek is szüksége van. Az ötödik részben a mértani alapismereteket találjuk mértani ábrák nélkül. Mint Fábián Ernő írta, sok Apáczaitól származó szót használunk jelenleg is ugyanolyan alakban: *azonosság, egyenmű, egyenlőség, hasonlóság, középpont, tompaszög, hegyesszög, sík, görbe*, stb.

A ötödik részhez toldalékként csatolt alfejezet a mozgással és az anyag végtelenségével foglalkozik. A mozgás első oka Isten.

„Az égi dolgokról” szóló csillagászati rész mutatja, hogy Apáczaiknak egyik kedvenc témájáról van szó. A szerző részletesen leírja az égboltot, a nap- és holdfogyatkozást, a délköröket, az állócsillagok feljövételét és lenyugvását, ismerteti az állatöv tizenkét jegyét, a bolygók születését. Erdélyben e könyvben állalták először a kopernikuszi heliocentrikus elméletet.

A hetedik rész a „földi dolgokkal” foglalkozik. Az állat- és növényvilágot, valamint az ásványokat tárgyalja. E részben az orvostudomány is kiemelt szerepet kap, mind a tünettan, mind a gyógyításban tüzetes megvilágításban részesül. A részben merészen haladó elvek középkori örökséggel keverednek. A szerző magyar nyelvű olvasóknak olyan jelenséget magyarázott meg először, mint pl. a vérkeringés vagy a mágneses deklináció.

A VIII. rész az embernek a természetre gyakorolt hatásával foglalkozik. Felsorolja a legfontosabb technikai eszközöket, értekezik a városépítésről, megnevezi a világ híres városait és egyetemét, de főleg a paraszti munkáról szól, a földművelésről és az állattenyésztésről ír. Apáczaiknak itt nem kellett a szaknyelverteremtés gyötrelmeivel vesződni. Tele van ez a rész szép leírásokkal, hasznos tanácsokkal. Apáczaiknak hollandiai tapasztalatai kétségtelenné tették, hogy az elmaradott erdélyi gazdálkodás nagy kárt okoz az országnak és népeinek is.

A IX. rész a történelemmel foglalkozik, az „eddig megtörtént dolgokkal”. Apáczaik csak időrendi felsorolást ad, a valóságot vegyíti a legendával, történeti tévedéseket is elkövet. Mindez nyilván a gyors munka következménye volt, mégis különös figyelmet érdemel az angol forradalom sorrendjének megszerkesztés. A szerző a történelem előremenetelében nagy jelentőséget tulajdonított az eszméknek, a kimagasló személyiségeknek.

A X. rész „az embernek magaviseletéről” szól, mely lényegében a társas együttélés törvényeinek gyűjteménye a puritán felfogás szellemében. A családi és állami élet rendjét Apáczaiknál és a puritánoknál az ótestamentumi, a mózesi törvény szigora szabályozza. Nagyon érdekes, hogy Apáczaik a kamatszedés minden formáját eltiltja, holott már Kálvin a kockázatos kereskedelmi tőke kamatát is törvényesnek ismeri el, mert az egyre fejlődő polgári gazdálkodás érdekei ezt követelik meg. Apáczaik ugyanakkor elismeri a népfeltség elvét, a zsarnokká lett uralkodót a nép alkotmányos szervei eltávolíthatják, sőt meg is ölhetik.

A X. rész Apáczaik pedagógiai gondolatainak összefoglalása zárja. A *Magyar Enciklopédia* önmagában nem elegendő a szerző pedagógiai rendszerének megismeréséhez, a legfontosabb elveit azonban tartalmazza. Megrajzolja a jó tanító alakját: „... tanításához illő életet éljen, s tanítványainak jó s dicséretes példát adjon, hogy elég tudás legyen ... tanítványait mint atyjak úgy szeresse... Tanítsa őket világosan, röviden és teljességesen... Egy időben csak egy dolgot tanítson ... csak azokat tanítsa, amelyek szükségesek... Adjon tanítványainak pihenésre is időt.” Apáczaik beszél a tanulók kötelességeiről: „... a jó tanuló szüntelen, mikor ideje legyen olvasni ... jó könyveket igyekezzék olvasni.”⁶

A művet teológiai rész zárja. A vallás lényegét nem a hitelvek tudásában, hanem az erkölcsös és istenes életre irányított akaratban látta. Gyakorlati ez a hittan és társadalmi jellegű. A mű utolsó lapjain szép, érzelmi nekilendülés figyelhető meg: Apáczaik magát is odakívánja az üdvözülők közé.

Mi az, ami kimaradt az enciklopédiából? Nem készítette el a nyelvi-retorikai részt, melyet pedig tervezett. Megállapítható azonban, hogy felismerte a nemzeti nyelv fontosságát a műveltség megalapozásában és azt is, hogy e szerep kiteljesedésének két legfontosabb tényezője a könyv és az iskola. Apáczaik rendkívül fontosnak tartotta az idegen nyelvek ismeretét is, ő maga állítólag tizenkét nyelvet ismert és tudott. Apáczaiknak nyelvészetileg a legnagyobb problémája az volt, hogy hiányzott az egyes tudományágak magyar szaknyelvi terminológiája, a szerző mégis sajátos és korát meghaladó nyelvi kísérletre vállalkozott.⁷

Apáczaik modelljéből hiányzott a művészetek bemutatása is. A reformátorok, de még inkább a puritánok egyetlen hatalmas művészi élményre hivatkoztak: a Bibliára, mellette nem volt szükség

költőre, íróra, festőre. Locke a jómódú polgárok lelkére kötötte, hogy gyermekeikben, ha kell, erőszakkal nyomják el a költői hajlamot, ugyanis csak abból lesz költő, aki egy hasznos mesterségből sem tud megélni. Egyedül Milton törte át ezeket a merev korlátokat. Az angol színház nagy korszakát puritán tilalom követte. 1642-ben Angliában minden színházi előadást betiltottak, lerombolták a Globe-ot.

Apáczai munkájának hatása saját korában is jelentős volt, hiszen az információk cseréje rendkívül lassan és körülményesen történt; nagy nehézségekbe ütközött, hogy valaki mindenről idejében értesüljön. Gyakran előfordult, hogy jelentős egyéniségek egészen fontos tudományos felfedezésekről nem szereztek tudomást. Csak a XVII. század második felében alakultak meg azok a társaságok, és jelentek meg azok az időszakos kiadványok, amelyek a kutatási eredmények rendszeres közlésére vállalkoztak. Egy új magatartásmód született, melyet a kételkedés, vizsgálódás, kísérletezés, a tekintélyek elutasítása jellemezett, mert a tudás célja, hogy a természetet (a társadalomról ekkor még nem nagyon beszéltek) alávesse az ember érdekének és szükségleteinek. A nagy erdélyi pedagógustól a kortársak sokat kaptak: szakkifejezéseket, természettudományos kutatásra ösztönzést, hasznos ismereteket, ablakot Európára.

Apáczai tehát nemcsak új információkat akart közölni, hanem a sokoldalúan képzett, enciklopédikus polgár eszményképét szerette volna valóra váltani magyar nyelvterületen magyar nyelven. Apáczai munkásságával örökre beírta nevét a magyar művelődéstörténetbe, neveléstörténetbe.⁸

IRODALOM

1. Pedagógiai Lexikon I. Keraban Könyvkiadó, Bp., 1997. 96–99. p.; A magyar nevelés története I. Főszerkesztő: Horváth Márton. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 72–78.; Erdély története 1606-tól 1830-ig. Főszerkesztő: Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 716–727.; Szántó György Tibor: Anglia története. Kozmosz Könyvek, Bp., 1986. alapján.
2. Új Magyar Lexikon 2. Akadémiai Kiadó, 1960. 196.
3. Mészáros István: Apáczai és az enciklopédikus rendszertáblázatok. Pedagógiai Szemle, 1975/10. 898–917.
4. Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1959. (A bevezetést írta: Bán Imre.) 51.
5. Az egyes részek értékeléséhez felhasználtuk Fábián Ernő: Apáczai Csere János c. munkáját. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1975.
6. A. Cs. J.: M. E. benne Bán I. tanulmánya (már idézett mű). 364–365. p.
7. Benkő Loránd: Az anyanyelv szerepe A. Cs. J. műveltség eszményében. Pedagógiai Szemle, 1975/10. 887–898.
8. Apáczai értékeléséhez ajánlott a következő tanulmány is: Dancsuly András: A. Cs. J. nevelői tevékenységéről. Kolozsvár–Napocán. Pedagógiai Szemle, 1975/10. 883–887.